

УДК 94(477.62)"1919"

**В. М. Романцов**

### **ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І В ПЕРІОД КВІТНЕВИХ БОЇВ 1919 Р.**

*У статті розглядаються малодосліджені питання щодо військово-політичного становища Північного Приазов'я в квітні 1919 р. Аналізуються проблеми боротьби за домінування у Приазовському регіоні в розпал Громадянської війни. Висвітлюється роль у цих подіях селянських повстанських загонів, радянських військ, денікінців на території Маріупольського повіту.*

**Ключові слова:** Північне Приазов'я, Громадянська війна, повстанські загони, радянські війська, добровольча армія.

**Постановка проблеми.** Протягом квітня 1919 р. Північне Приазов'я було ареною запеклих боїв за домінування у цьому стратегічно важливому регіоні. Дослідження цього питання становить безумовний науковий інтерес, оскільки воно вивчене недостатньо. Період, який обрано для висвітлення, характеризувався різким посилення бойових дій в Україні загалом, у Донбасі та, зокрема, у Північному Приазов'ї. Приазовський регіон зв'язував контрольований білогвардійськими військами Дон та Північний Кавказ з Донбасом, який з другої половини XIX ст. був головним вугільно-металургійним центром Російської імперії.

**Огляд досліджень і публікацій.** Питання щодо подій Громадянської війни в Північному Приазов'ї висвітлювалися певною мірою в науковій, популярній літературі та періодичних виданнях. Радянські історики з ідеологічних міркувань фактично ігнорували цю сторінку вітчизняної історії. Досить значна, хоч і дуже ідеологізована інформація про цей період минулого Приазовського краю міститься в радянському виданні «Історії міст і сіл» Донецької області [15]. Цікаві відомості поміщені в сучасному виданні, підготовленому науковими співробітниками Маріупольського краєзнавчого музею [6]. Роль махновських збройних формувань у військових діях на теренах Маріупольщини аналізувалася в працях В.Верстюка та В.Волковинського [9; 10]. Л.Якубова [27], В.Чоп [26], В.Романцов, С.Арабаджи, Г.Наметченко [22], а також автори популярних праць з історії грецьких сіл розглядали питання про діяльність повстанських загонів грецьких селян [2; 3; 13; 20; 25]. Зазначеним питанням присвятили свої публікації в періодичних виданнях М.Аджавенко, Т.Безпечний [1; 5]. Але в опублікованих працях відсутній цілісний аналіз подій громадянської війни в Північному Приазов'ї, допущені неточності у їх висвітленні.

**Метою статті** є комплексний аналіз проблем військового протистояння доби громадянської війни в Північному Приазов'ї у квітні 1919 р.

**Виклад основного матеріалу.** Квітень 1919 р. був визначальним для військово-політичної ситуації в Північному Приазов'ї. В цей час йшли запеклі бої між військами Збройних сил Півдня Росії з одного боку та збройними формуваннями більшовиків і союзних їм на той період махновських загонів, які перебували у складі 3-ї Задніпровської радянської бригади. Протягом квітня 1919 р. махновці вели запеклі бої з денікінцями на території Північного Приазов'я. Там склалася надзвичайно напружена військово-політична ситуація, яка характеризувалася запеклим протистоянням, у якому зіткнулися Збройні сили Півдня Росії та різноманітні формування, які під різними революційними гаслами воювали проти денікінців. Від Поліг (Олександрівський повіт) до Волновахи (Маріупольський повіт) територію контролювали повстанські загони батька Махна, які в той час становили ядро 3-ї Задніпровської радянської бригади [9,

с. 73]. З командуванням 1-ї Задніпровської дивізії зав'язали контакт грецькі повстанські загони. Загін В.Тохтамиша був реорганізований на 9-й полк 3-ї Задніпровської бригади [21, с. 5]. В.Тохтамиш був призначений командиром цього полку. За словами політкомісара Задніпровської дивізії, він був єдиний серед командирів бригади, який «дійсно заслуговує на звання командира» [4, с. 109]. Повстанські загони З.Цололо та Г.Спруцко приєдналися в районі станції Розівка до 9-го Задніпровського піхотного полку. Загін З.Цололо став третім батальйоном цього полку [3, с. 113]. Загін М.Давидова був перетворений на 10-й полк 3-ї бригади першої Задніпровської дивізії [6, с. 145].

29 березня 1919 р. після запеклого бою бійці 3-ї Задніпровської бригади визволили м. Маріуполь від денікінців [17, с. 108–109]. У телеграмі П.Дибенка Раднаркому УРСР від 2 квітня 1919 р. відзначалася виняткова стійкість та мужність бійців 3-ї Задніпровської бригади, які виявилися в боях за Маріуполь [11, с. 291–292]. Ці бойові дії стали важливим рубежем у ході військового протистояння в регіоні Північного Приазов'я.

29 березня була досягнута домовленість з представниками французького командування про умови здачі Маріупольського порту. У телеграмі П.Дибенка Раднаркому УРСР від 2 квітня 1919 р. відзначалася виняткова стійкість та мужність бійців 3-ї Задніпровської бригади, які виявилися в боях за Маріуполь.

Ця маріупольська епопея 3-ї Задніпровської бригади справила велике враження на селян навколишніх сіл, які стали джерелом поповнення махновських загонів. Ще більше зріс авторитет батька Махна [9, с. 69].

У квітні бої розгорілися з наростаючою силою. Після взяття Маріуполя на початку місяця 3-я Задніпровська бригада вела наступ на таганрозькому напрямку. За відомостями колишнього начальника штабу махновців В.Білаша, 1 квітня вони взяли ст. Ново-Миколаївську, Безимянку, 2 квітня звільнили від денікінців Весело-Вознесенську, Стилу, Бешево. Ще через кілька днів визволили Каракубу та Василівку [4, с. 124].

Село Бешево визволили 1-й Радянський стрілецький полк під командуванням Г.Шаповалова спільно з загонами старокерменчицьких партизанів, очолених В.Тохтамишем, за активною участю старобешевців, що підняли повстання проти білогвардійців. Бешівці, які були по-ворожому налаштовані проти денікінців, поповнили більшовицькі війська [15, с. 776].

Радянські частини просунулися в напрямку на Таганрог на 40 верст [11, с. XXV]. У цей час 3-я бригада займала позиції від побережжя Азовського моря на схід від Маріуполя до Волновахи [11, с. 133].

Проте цей успіх не був закріплений. За короткий час військово-політичне становище різко змінилося. Денікінське командування не змирилося з втратою Донбасу. 28 березня 1919 року силами добровільного корпусу генерала В.Май-Маєвського та кінного корпусу генерала А.Шкуро розгорнувся наступ денікінців на Донецьку губернію двома напрямками – на Луганськ та Юзівку. У Приазов'я вторглися кавалерійські дивізії А.Шкуро [11, с. 317, 375]. А.Скачко повідомляв командуючому Українським фронтом, що на дільниці Маріуполь – Волноваха в цей час діяли Кубанська дивізія (2000 шабель), Черкеська дивізія (1700 шабель), друга Кубанська козака дивізія (800 шабель) 1 батальйон Самурського полку – 350 багнетів, Вовча сотня генерала А.Шкуро (300 шабель та 12 гармат). Їх наступ стримували лише розрізнені залишки 3-ї Задніпровської бригади Н.Махна та батальйон інтернаціоналістів. Нові формування затримувалися через відсутність озброєння та обмундирування [17, с. 121].

Війська генерала А.Шкуро прорвали фронт в районі станцій Авдіївка – Гришино [11, с. XXV]. Це сталося на позиціях вкрай ненадійної 9-ї радянської дивізії Південного фронту, яка панічно втікала [4, с.133]. А.Скачко телеграфував у штаб Українського фронту про самовільне залишення позицій біля Волновахи бійцями 79-го та 81-го полків цієї дивізії [17, с. 119]. 7 квітня денікінці закріпилися на цій ділянці фронту. За тиждень кіннота А.Шкуро захопила Благодатне, Велику Анадолю, ст. Волноваху, а 15 квітня – через Чердаклі підійшла до Розівки [4, с. 147].

У цей скрутний час у напрямку на Волноваху з-під Мелітополя був відправлений 3-й радянський резервний полк. Але перший же бій біля села Сліпівки закінчився для нього катастрофою. Бійці полку виявилися зовсім не готовими до бойових дій. Озброєні вони були врізнобій: берданками, австрійськими та італійськими гвинтівками. У полку було 3 кулемета, які виявилися несправними. Червоноармійці були босі і не хотіли воювати. То ж не дивно, що у першому ж бою резервний полк був оточений і розгромлений. Ті, хто вирвався з оточення, рятувалися втечею [11, с. 363–364].

11 квітня 1919 р. раднарком радянської Росії прийняв декрет про мобілізацію призовників до Червоної армії [4, с. 140]. Відповідно до цього у середині квітня у Маріупольському повіті почалася мобілізація робітників. Вона охоплювала призовників 1890–1896 років народження. Мобілізація здійснювалася поспішно і не була завершена. У Маріуполі з числа робітників та залізничників за участю К.Апатова формувався 1-й Маріупольський ударний радянський батальйон. До складу цієї частини були включені також греки з сіл Маріупольського повіту, зокрема, сартанці [19, с.] та старокримці [22, с. 55]. У запеклому бою біля села Решетилоче (сучасне Червоноармійське Новоазовського району) батальйон К.Апатова був розгромлений білогвардійцями [15, с. 398; 6, с. 148].

В джерелах та літературі містяться дуже суперечливі відомості про бій за Маріуполь 15 квітня 1919 р., коли місто знову було захоплене білогвардійцями. Більшовики звинувачували махновців у навмисній здачі Маріуполя ворогу. За словами секретаря Маріупольського повітового партійного комітету більшовиків Л.Горохова, Маріуполь був зданий махновцями ворогу значною мірою свідомо. Місто захопив білогвардійський загін чисельністю лише 80 осіб [17, с. 137]. В.Білаш зазначав, що 15 квітня «махновці, під загрозою бути оточеними та притиснутими до моря, звідки завжди можна було чекати обстрілу та десанту, під натиском противника з фронту, здали Маріуполь» [4, с. 147].

Автори нарису в Історії міст і сіл Донецької області взагалі не згадували про військові дії махновців навесні 1919 р., а повідомляли, що 15 квітня «під тиском переважаючих сил білогвардійців ударний батальйон К.Апатова залишив Маріуполь і відступив до Бердянська» [15, с. 398]. Старший науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею Т.Булі стверджує, що 16 квітня махновські загоны здали Маріуполь та Мангуш після впертих боїв [6, с. 148]. В.Версттук, аналізуючи ці події, зазначав, що «ні Скачко, ні Антонов-Овсієнко не зробили будь-якого закиду в бік Махна. Оперативні зведення за 13–29 квітня свідчать, які випробування випали на долю бригади і як стійко вона їх долала» [9, с. 74].

Білогвардійці захопили також Сартану та Мангуш і рухалися в напрямку на Бердянськ [17, с. 118]. На середину квітня Волноваха також опинилася в руках денікінців [17, с. 119]. Загалом квітневі бої Червоної армії в Приазов'ї показали, що більшовицьке військове та державне керівництво не мало чіткого усвідомлення того, яке важливе стратегічне значення мав цей регіон. А.Скачко вимагав, щоб начдив П.Дибенко переїхав з Криму на цю ділянку фронту і «особисто керував операціями біля Волновахи, де становище набуло загрозливого характеру» [11, с. 327]. А.Скачко вимагав також, щоб на цьому стратегічному напрямку були зконцентровані всі можливі сили, щоб навіть на шкоду Кримській операції «рішучим ударом ліквідувати прорив

супротивника на стику бригади Махна та 9-ї дивізії». Але П.Дибенко відмовився виконати цей наказ, посилаючись на складні обставини в Криму. Начдив повідомив, що для бригади Н.Махна відправлені гармати, 4000 гвинтівок та набої до них [11, с. 328].

Питання про особливу вагу Донбасу загалом та маріупольско-таганрозького напрямку зокрема командарм А.Скачко гостро поставив також у листі до командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка від 18 квітня 1919 р. Відзначалося, що недооцінка цього напрямку означатиме «загибель революції» [11, с. 353–355]. Погоджуючись з думкою про важливість приазовського напрямку військових дій, останній не вважав за потрібне заради нього послаблювати інші фронти. В.Антонов-Овсієнко вказав, що проблема полягала в організаційній роботі. Він безпідставно стверджував, що «у Махна нічого не зроблено, – а його сил цілком було б достатньо, щоб протистояти натиску «корпусу» Шкуро» [11, с. 356].

Нарешті, на це питання звернув увагу В.Ленін. Але і він висловлював подвійну позицію, яка поєднувала військовий та політичний аспекти. У своїй телеграмі головнокомандуючому Збройних сил республіки І.Вацетісу більшовицький лідер наголошував, що «українська армія безумовно і ні в якому разі не повинна відволікатися від своїх двох головних завдань, а саме: перша найважливіша та найневідкладніша допомогти Донбасу. ... Друге завдання – встановити міцний зв'язок залізницями з радянською Угорщиною» [11, с. 364]. У телеграмі командуючому Українським фронтом В.Антонову-Овсієнку від 22 квітня 1919 р. В.Ленін конкретизував завдання: «Україна повинна визнати Донбасфронт безумовно найважливішим українським фронтом і що б то не стало негайно виконати завдання головнокомандарма надати солідне підкріплення на дільницю Донбасейн – Маріуполь» [11, с. 365].

Начальник Задніпровської дивізії П.Дибенко, стурбований цими поразками, своїм наказом підпорядкував командиру 3-ї Задніпровської бригади розрізнені частини, щоб «зорганізувати і тримати в пункті найбільш Вам зручному, на ваш погляд» [11, с. 317]. Це свідчило про те, що батько Махно, незважаючи на всі проблеми, користувався довірою начдива.

Саме в цей час виявилось, що 3000 італійських гвинтівок, які отримала махновська бригада на озброєння від П.Дибенка з невеликою кількістю патронів швидко залишилися без набоїв, а інші не підходили до цієї зброї. За цих обставин, гвинтівки «перетворилися на холодну і незручну зброю». Все інше озброєння та обмундирування здобуто з бою. Захоплено кілька справжніх гармат, з яких сформований артилерійський дивізіон, і є ще 7 гармат без замків. Ніякого телефонного майна, шанцевого інструменту. Повна відсутність будь-якої санітарної підтримки» [18, с. 54].

В такому становищі махновці виявилися обеззброєними. За цих обставин, Н.Махно 19 квітня телеграфував у штаб Задніпровської дивізії: «Негайно висилайте зміну 3-й бригаді, бо люди кинуть фронт, оскільки італійками без набоїв та кулеметів проти десятків кулеметів противника люди не взмозі встояти» [17, с. 122].

Становище 3-ї Задніпровської бригади махновців ускладнювалося тим, що радянське командування в цей час влаштувало їй передачу від Українського фронту під управління російського Південного фронту. Наказ головнокомандарма І.Вацетіса був виданий ще 26 березня, напередодні наступу на Маріуполь, а потім ще раз продубльований 2 квітня. Але командуючий Українським фронтом відмовлявся виконати цей наказ і підпорядкував її 2-й Українській армії [9, с. 72]. У зв'язку з цим В.Антонов-Овсієнко зазначав: «Ми через це і боролися так вперто, щоб нам залишили бригаду Махна, потім 2-ї армії, що вважали надзвичайно важке завдання організації революційних сил

Донбасу (в тому числі й «махновців»), завданням непосильним для організаційно слабкого Південного фронту» [17, с. 51].

Серед більшовицьких військових управлінських структур виникла надзвичайна плутанина та волокита. В.Білаш у зв'язку з цим зазначав, що «Укрфронт передав, але Південфронт не прийняв, і наша бригада виявилася безхозною. Наказувати почали і ті, й інші, але забезпечити, поповнити підкріпити нашу 3-ю бригаду, яка знемагала в наступальних боях, відмовлялися і ті, й інші, посилаючись одне на одного» [4, с. 125].

Невдачі більшовицьких військ у Північному Приазов'ї у цей час були обумовлені також авантюрно – романтичними планами здійснення світової революції. Голова російського Раднаркому В.Ленін ще в жовтні 1918 р. закликав «свідомих українських комуністів ... віддати все для перемоги міжнародної революції» [4, с. 8]. На це орієнтувала навіть резолюція Катериославського губернського з'їзду рад, який відбувся 26 лютого – 2 березня 1919 р., висловлюючи впевненість, що «об'єднання всіх революційних сил під стягом комуністичної революції настає в усьому світі». Цей документ, проникнутий духом революційного мілітаризму, закликав негайно переформувати повстанські загони на регулярні полки Червоної армії [11, с. 99]. У цей час радянське військове та політичне керівництво було засліплене ідеєю походу Червоної армії на допомогу радянській Угорщині. Для цього відбиралися кращі військові сили більшовиків, а денікінську загрозу у Приазов'ї фактично недооцінили. Це обумовило їх поразки і великі втрати в цьому стратегічно важливому регіоні.

Командуючий 2-ю Українською армією А.Скачко у своїй телеграмі до штабу Українського фронту 12 квітня повідомляв, що військово-політичне становище в Маріупольському повіті було катастрофічне: «3-я бригада Махна, безперервно протягом трьох місяців перебуваючи в боях, зовсім ослабіла, і можна вважати, що 3-я бригада вийшла з ладу. Части 2-ї бригади з Криму перекинути також неможливо, бо ці частини повністю вимучені, голі та босі .... При перекиданні ... неминуче розійдуться додому... Потрібно вважати, що 3-я бригада тимчасово вибула з ладу, для відновлення її боєздатності необхідно відвести в тил, що найменше, на два тижні. Отже, весь маріупольський фронт ... відкритий» [17, с. 118].

Тим часом, у середині – другій половині квітня 1919 р. у Приазов'ї з перемінним успіхом йшли запеклі бої. Після важких попередніх поразок радянські війська перейшли у контрнаступ. 16 квітня з боку Малоянисоля махновські частини, здійснивши перегрупування, завдали удару по військах генерала А.Шкуро і повернули втрачену раніше Велику Анадолю. Уже наступного дня махновці вийшли на лінію Волноваха – Чердаклі. При цьому були захоплені значні трофеї: 2 гірські гармати, 300 снарядів, 400 коней з сідлами, обоз та 400 полонених. Полонені кубанці влилися до донського дивізіону і утворили кавалерійський полк [4, с. 148].

У цей час, за відомостями В.Білаша, проти денікінців на фронті у складі 3-ї Задніпровської бригади діяли кілька полків: Покровський, 9-й грецький, 10-й стрілецький донський, 11-й гнатівський, 12-й кавалерійський донський. Вони налічували 12000 багнетів та 600 шабель. Вони мали гірську напівбатарею, одну польову батарею, два бронепоїзди. Загальне командування цими частинами здійснював В.Білаш. На маріупольському напрямку під командуванням Куриленка діяли 7-й, 8-й та Новоспасівський полки загальною чисельністю 10000 бійців. Вони мали 4 гармати та 50 кулеметів [4, с. 148].

За відомостями командуючого Українським фронтом, бійці 3-ї Задніпровської бригади до 21 квітня вибили ворога зі Стародубівки, Білоцерківки, Камишеватської, Мангуша та Темрюка. Білогвардійці «у безпорядку відступали на станцію Нікольське, Маріуполь та Карань». Після цього задніпровці захопили Волноваху, Карань, Кальчик, Великий Анадолю. Але 22 квітня надійшло повідомлення зі штабу 2-ї Української армії про те, що «на Маріупольському напрямку після сильного бою нами залишені Ялта та

Мангуш» [11, с. 366]. Запеклий бій продовжувався. Вже 24 квітня штаб армії у своєму оперативному зведенні повідомляв, що більшовицькі війська знову зайняли ст. Волноваху, Карань, Кальчик та Мангуш [11, с. 377]. 26 квітня частини Махна, незважаючи на артилерійський вогонь французької ескадри, взяли Сартану і зайняли ряд сіл, у тому числі Гнатівку, на схід від лінії Оленівка – Карань [17, с. 52]. 27 квітня 1919 р. бійці 3-ї Задніпровської бригади відбили в денікінців Маріуполь. При цьому був повністю розгромлений 1-й зводний полк білогвардійців [4, с.158]. У визволенні Маріуполя брали участь також бійці 1-го Маріупольського ударного батальйону [6, с. 148].

До цього часу відноситься посилення більшовицько-махновського політичного протистояння. Більшовики звинувачували махновців у грабунках, єврейських погромах, в проведенні антирадянської агітації [17, с. 137]. Більшовицькі функціонери того часу все частіше називали махновців бандитами, зрадниками, закликаючи військове радянське командування покарати їх [11, с.362–363]. Таку позицію всіляко підтримував голова реввійськради Л.Троцький. Серйозним подразником у зростанні цього протистояння була публікація передової статті «Долой махновщину» в газеті «Известия» Харківської ради 25 квітня 1919 р. Вона збурила махновців і спровокувала їх різкі дії у відповідь. За наказом Н.Махна були заарештовані більшовицькі політкомісари, які діяли у махновських полках [4, с. 158–160].

Командуючий Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко та командуючий 2-ю Українською армією А.Скачко займали більш конструктивну позицію, відкидаючи огульне політиканство більшовицьких партійних діячів. 29 квітня з інспекційною метою відвідав Гуляй-Поле В.Антонов-Овсієнко [18, с. 53–55]. Після інспектування махновської бригади у своїй записці на ім'я голови Раднаркому УСРР Х.Раковського та наркомвоєнмора М.Подвойського він зазначав: «Сам Махно, головні його бойові робітники та його полки проникнуті бажанням зламати контрреволюційне козацтво та офіцерство; ... Махно та його штаб живуть вкрай скромно, бандитизму непомітно; ... нападки на Махна до краю озлоблюють місцеве населення та його частини; Махно проти нас не виступить; політична робота наша можлива і необхідна в усьому районі; травля проти Махна повинна бути припинена» [17, с. 130].

Результатом відвідування командуючим Українським фронтом В.Антоновим-Овсієнком 3-ї Задніпровської бригади стали конкретні розпорядження командуючому 2-ю Українською армією А.Скачку. Вирішено було створити нову дивізію, для якої передавався артилерійський дивізіон. 3-я бригада Н.Махна включалася до цієї нової дивізії. Передбачалося надати бригаді повне матеріальне забезпечення грішми, продовольством, боєприпасами. Було дане розпорядження щодо видачі для потреб махновської бригади обмундирування, шанцевого інструменту, 27 похідних кухонь, телефонного майна, 7-и тридюймових гармат, медикаментів, перев'язочних засобів, направити лікарів [18, с. 57].

Але більшовицьке керівництво не дослухалося до цієї поради, і розрив між колишніми союзниками став неминучий.

### **Висновки**

Події квітня 1919 р. у Північному Приазов'ї засвідчили, що тут склалася надзвичайно суперечлива військово-політична ситуація, яка обумовлювала гостре протистояння сторін, які були задіяні у військових діях з непередбачуваними наслідками. Безперервні бої йшли з перемінним успіхом. Хиткий союз між більшовиками та махновцями переживав суворі випробування і все більше давав тріщину. Боротьба посилювалася. Конфліктуючі сторони стояли кожна на своєму. Розрив між більшовиками та повстанцями неминуче вів до військової поразки цих сил від денікінців у цей складний період.

**Список використаної літератури**

1. Аджавенко Н. Вехи истории нашего края / Н.Аджавенко // Сельская новь. – 2007. – 9 июня.
2. Анимица Е.Г. Чердакли (Кременёвка): 1780 – 2005 / Е.Г.Анимица, Г.А.Анимица. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2005. – 101 с.
3. Анимица Е.Г. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780–2010) / Е.Г.Анимица, Л.Г.Антонова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2010. – 256 с.
4. Белаш А. Дороги Нестора Махно: исторические повествования / А. Белаш, В. Белаш – К.: Знання, 1993. – 592 с.
5. Беспечный Т. Гражданская война в Донбассе / Т.Беспечный // Донбасс. – 2006. – 17 января. – С. 9.
6. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П.Божко, Т.Ю.Були, Н.Н.Гашененко и др. – Мариуполь: Изд-во Рената, 2006. – 354 с.
7. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – 2-е вид., доп., доопрац. – К. : Наук. думка, 2005. – 718 с.
8. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні / В.Верстюк. – К.: Знання, 1991. – 368 с.
9. Верстюк В.Ф. Перший союз Н.Махна з радянською владою / В.Ф.Верстюк // Минуле України: відновлені сторінки. – К. : Наук. думка, 1991. – 280 с.
10. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В.Волковинський. – К. : ПЕРЛІТ ПРОДАКШН ЛТД, 1994. – 253 с.
11. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 : сб. документов и материалов : в 3 т., 4 кн. / под ред. Н.И.Супруненко и М.А.Рубача. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1, кн. 2. – 491 с.
12. Деникин А.И. Вооруженные силы Юга России / А.И.Деникин // Белое дело : избр. произведения : в 16 кн. Дон и Добровольческая армия. – М. : Голос, 1992. – С. 329–393.
13. Директива Главного командования о составе и задачах Украинского фронта № 611/ш, Серпухов. 6 января 1919 г. // Сборник документов по истории СССР. Эпоха социализма / под ред. проф. В.З.Дробыжева. – М. : Высш. шк., 1978. – Вып. 1. – С. 115–116.
14. Душка В. Село над Кальмиусом: Очерки истории села Старая Ласпа / В.Душка. – Донецк, ИД Кальмиус, 2005. – Кн. 1. – 236 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР / П.Т. Тронько. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1970. – 992 с.
16. Махно Н. Воспоминания : в 3 кн. / Н. Махно. – (репринтне вид.). – К. : Україна, 1991. – Кн. 3: Украинская революция. – 184 с.
17. Махно Н. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы / под ред. В. Данилова, Т.Шанина. – М.: РОССЭН., 2006. – 1000 с.
18. Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы). Автор вступ., ст. и сост. В. Ф. Верстюк. – К. : РИФ «Дзвін», 1991. – 201 с.
19. Папуш И.А. Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы) 1778 – 2000 гг. / И.А.Папуш. – Мариуполь: ЗАО «Газета «Приазовский рабочий», 2002. – 327 с.
20. Приказ В.Х.Ауссему о наступлении на Кременчуг и Екатеринослав № 17, г. Гомель. 22 января 1919 г. // Сборник документов по истории СССР. Эпоха социализма. / под ред. проф. В.З.Дробыжева. – М. : Высш. шк., 1978. – Вып. 1 – С. 117.
21. Революционные события в греческом селе Ст. Керменчик в дни 19–20 годов // Наша правда. – 1927. – 2 листоп. – С. 5.

22. Романцов В.Н. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В.Н.Романцов, Г.В.Наметченко, С.С.Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК шимени Ильича», 2010. – 328 с.
23. Семанов С.Н. Махновщина и её крах / С.Н.Семанов // Вопросы истории. – 1966. – № 9. – С. 41.
24. Україна: політична історія. ХІХ – початок ХХІ ст. / педрада: В.М.Литвин та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
25. Хасхачих В.И. История села Чермалык. – 3-е изд. / В.И.Хасхачих. – Мариуполь: ОАО ММК им. Ильича, 2004. – 243 с.
26. Чоп В. Участь приазовських греків – колоністів у махновському русі (1918–1921 рр.) / В.Чоп: доступно з <http://www.makhno.ru/lit/chop/5.pdf>
27. Якубова Л.Д. Маріупольські греки ( етнічна історія ) 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. / Л.Д. Якубова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 331 с.  
Стаття надійшла до редакції 7.09.2011 р.

**V. M. Romantsov**

#### **MILITARY – POLITICAL SITUATION IN NORTHERN AZOV DURING BATTLES APRIL 1919**

*The article deals not fully researched the issue of military – political situation in Northern Azov April 1919 analysis of the problem of the struggle for dominance in the Azov region in the midst of the Civil War. Elucidates the role in these events peasant rebel troops, Soviet forces, Denikin in Mariupol County.*

**Keys words:** North Azov, civil war, rebel troops, the Soviet army, volunteer army

УДК 76(56)

**В. Ф. Лисак**

#### **СІЛЬСЬКА РОДИНА УКРАЇНИ, ЯК ОСЕРЕДОК СУСПІЛЬСТВА 1950 – 1960-Х РР.**

*Розглянувши сільську родину як осередок суспільства 1950 – 1960-х рр., автор дійшов висновку, що в Україні відбувалася певна динаміка кількісних показників сільських родин та їх структури, переважала мала сім'я. Характерною ознакою була наявність значної кількості неповних родин, що ускладнювало можливості якісного функціонування сільських сімей.*

**Ключові слова:** сільська родина, неповна родина, шлюби, розлучення.

Родина і родинні відносини мають велику роль у розвитку будь-якого суспільства. Адже стабільна, матеріально забезпечена родина із здоровою психологічною атмосферою цілком позитивно впливає на покращення суспільних відносин держави, створює умови його економічного та культурного зростання. У свою чергу політика держави стосовно родини обумовлює ступінь її добробуту і культурно-освітнього розвитку. За загальноприйнятою характеристикою родина – це засноване на шлюбі або кровній спорідненості об'єднання людей, яких пов'язує спільність побуту і взаємна відповідальність [4, с. 20]. Родина має виключне значення у процесі відтворення й передачі практичних навичок та теоретичних знань майбутнім поколінням, відіграє вагомую роль у процесі охорони здоров'я своїх членів – догляду за хворими, створенню клімату емоційної рівноваги, організації упорядкованого побуту, що сприяє збереженню здоров'я і в результаті довголіттю всіх її членів. Водночас наявність